



**भारतीय रिज़र्व बँक**  
**RESERVE BANK OF INDIA**  
www.rbi.org.in

आर.बी.आय./ २०१२-१३/१०८

आर.पी.सी.डी.सी.ओ.प्लॅन बी.सी.१२/०४.०९.०१/ २०१२-१३

जुलै ०२, २०१२

**अध्यक्ष/प्रबंध निदेशक/मुख्य कार्यकारी अधिकारी**  
**[सर्व सूचिकृत व्यापारी बँका ( विभागीय ग्रामीण बँका वगळून)]**

महोदय,

**प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा - मुख्य परिपत्रक**

प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्याबाबत रिझर्व बँकेने बँकांना वेळोवेळी अनेक मार्गदर्शक तत्वे/ सूचना/आदेश दिलेले आहेत. याबाबतच्या सर्व चालू सूचना एकाच ठिकाणी उपलब्ध व्हाव्यात म्हणून या विषयावरील सर्व मार्गदर्शक तत्वे/सूचना/आदेश एकत्र करून एक मुख्य परिपत्रक तयार केले आहे. या परिपत्रकात सदर विषयाच्या ३० जून २०१२ पर्यंतच्या सर्व सूचना सूचीत दर्शवल्या प्रमाणे अद्यतन केल्या आहेत.

२. कृपया पोच द्यावी.

आपला विश्वासू

**(सी डी श्रीनिवासन्)**  
**मुख्य महाव्यवस्थापक**

सहपत्र :- वरील प्रमाणे.

## प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा

राष्ट्रीय क्रेडिट काऊन्सिलच्या जुलै १९६८ मध्ये झालेल्या बैठकीमध्ये असे ठरले की बँकांनी प्राधान्य क्षेत्राला म्हणजेच शेतकी व लघुउद्योग यांना अर्थसहाय्य करण्यावर जोर द्यावा. रिझर्व बँकेने मे १९७१ मध्ये प्राधान्य क्षेत्रांना कर्जपुरवठा यावरील एक अभ्यास गट स्थापला होता, त्याच्या अहवालानुसार प्राधान्य गटाचे वर्णन नंतर १९७२ मध्ये नंतर ठरवण्यात आले. या अहवालाच्या आधारे प्राधान्य क्षेत्राला केलेल्या कर्जपुरवठ्याच्या अहवालाचे स्वरूप रिझर्व बँकेने बदलले व या विषयात प्राधान्य क्षेत्रात वेगवेगळ्या गटामध्ये सामील करण्याच्या गोष्टी ठरवण्याच्या बाबत मार्गदर्शक तत्वे घालून दिली. प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज पुरवठा करण्याबाबत विशिष्ट असे काही उद्दिष्ट ठरवले नव्हते, तरीही नोव्हेंबर १९७४ मध्ये बँकांना असा आदेश दिला गेला की त्यांनी मार्च १९७९ पर्यंत प्राधान्य क्षेत्राचा कर्ज पुरवठा त्यांच्या एकूण कर्जपुरवठ्यापैकी ३३.३३% पर्यंत वाढवावा.

मार्च १९८० मध्ये केंद्रीय अर्थमंत्र्यांबरोबर सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांची बैठक झाली त्यामध्ये असे ठरले की बँकांनी त्यांच्या कर्जपुरवठ्यापैकी प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जपुरवठ्याची टक्केवारी मार्च १९८५ पर्यंत ४०% इतकी वाढवावी. प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्याच्या पद्धतीची अंमलबजावणी व बँकांनी २० कलमी आर्थिक कार्यक्रमाची करण्याची अंमलबजावणी यासाठी (डॉ. के. एस. कृष्णस्वामी) यांच्या अध्यक्षतेखाली गठीत केलेल्या अभ्यास गटाच्या शिफारसीनुसार सर्व व्यापारी बँकांना १९८५ पर्यंत प्राधान्य क्षेत्राला देण्याचे उद्दिष्ट एकूण बँक कर्जाच्या ४०% इतके करावे असे ठरले. प्राधान्य क्षेत्रातील शेती व दुर्बल घटकांना उपउद्दिष्ट ठरवून दिली आहेत. त्यानंतर प्राधान्य घटकांच्या व्याप्तीमध्ये अनेक बदल झाले आहेत तसेच निरनिराळ्या बँकांच्या गटाला व उपघटकांना ठरवून दिलेल्या उपउद्दिष्टांमध्येही बदल झाले आहेत.

प्राधान्य क्षेत्र, उद्दिष्टे, उप उद्दिष्टे ह्यासह, प्राधान्य क्षेत्रात द्यावयाच्या कर्जावरील विद्यमान धोरणाबाबत, त्यांचे परीक्षण, आढावा आणि शिफारस केलेले बदल ह्यासाठी रिझर्व बँकेत स्थापन झालेल्या अंतर्गत कार्यकारी गटाने (अध्यक्ष - श्री एस.सी.मूर्ती) सप्टेंबर २००५ मध्ये केलेल्या शिफारशी आणि बँका, वित्तीय संस्था, जनता व इंडियन बँक्स असोशिएशन (आयबीए) ह्यांनी केलेल्या सूचना ह्यांच्या आधारे असे ठरविण्यात आले की, प्राधान्य क्षेत्राचा एक भाग म्हणून, परिणाम होणारे शेती तसेच छोटे व लघु उद्योग ह्यासारखे रोजगार-निर्माण भाग, दुर्बल घटक व बहुसंख्य लोक ह्यांचा समावेश केला जावा. त्या समितीने सप्टेंबर केलेल्या शिफारसीनुसार असे ठरले की ज्या क्षेत्रांच्या मोठ्या लोकसंख्येवर परिणाम होतो. दुर्बल घटकांवर परिणाम होतो व जी क्षेत्रे रोजगार वाढवतात, जसे शेती, सूक्ष्म व लघु उद्योग, या क्षेत्रांना प्राधान्य क्षेत्र असे म्हणावे.

ह्याशिवाय, एमएफआय क्षेत्रामधील प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी, रिझर्व बँकेच्या केंद्रीय मंडळाच्या उपसमितीने (अध्यक्ष- श्री.वाय.एच.मालेगाम) शिफारस केली होती की, काही विशिष्ट निकष पूर्ण केले असल्यासच, प्राधान्य क्षेत्राखाली एमएफआयना कर्जे देण्याबाबतचे वर्गीकरण सुरुच ठेवण्यात यावे.

सध्या सर्व सूचीकृत व्यापारी बँकांसाठी प्राधान्य क्षेत्रे खालीलप्रमाणे ठरवली आहेत.

### **१. प्राधान्य क्षेत्राची गटवारी**

(१) **शेतकी (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष वित्त सहाय्य) :** शेतकी क्षेत्राला प्रत्यक्ष वित्त सहाय्यामध्ये शेतीला तसेच तदनुषांगिक क्षेत्राला (दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय, डुक्कर पालन, कुक्कुटपालन, मधुमक्षिका पालन इ.)यांना दिलेली लघु, मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या कर्जांचा समावेश होतो. ही कर्जे थेट वैयक्तिक शेतकरी, स्वयंमदत गट (एसएचजी) किंवा वैयक्तिक शेतकऱ्यांचे संयुक्त गट(जेएलजी) यांना विनामर्यादा व इतरांना (कंपन्या, भागीदारी फर्म व संस्था) विभाग एक मध्ये दिलेल्या मर्यादेपर्यंत त्यांनी शेतकी किंवा तत्सम कामगिरी हाती घेतल्यास दिली जाऊ शकतात.

शेतीला अप्रत्यक्ष वित्त सहाय्य यामध्ये शेतकी व तदनुषांगिक कामासाठी सोबत जोडलेल्या विभाग १ नुसार दिलेल्या कर्जाचा समावेश होतो.

(२) **सूक्ष्म आणि लघु उद्योग (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्य) :** लघु उद्योगांना प्रत्यक्ष अर्थ सहाय्यामध्ये सर्व सूक्ष्म व लघु (उत्पादन) उद्योगांनी, जे वस्तूचे उत्पादन, प्रक्रिया व साठवणूक यात गुंतलेले आहेत तसेच सर्व सूक्ष्म व लघु (सेवा) उद्योगांना, जे सेवा पुरवण्यात गुंतलेले आहेत व ज्यांची यंत्रणेतील गुंतवणूक (जमीन, इमारती व इतर ठरावीक बाबी वगळून मूळ किंमत) सोबत जोडलेल्या सूचीमध्ये दर्शवल्यानुसार ठरावीक रकमेपेक्षा जास्त नाही, अशांना दिलेल्या सर्व कर्जाचा समावेश होतो. सूक्ष्म व लघु (सेवा) उद्योगात छोटे रस्ते व जल वहातूकदार, छोटे उद्योग चालवणारे, व्यावसायिक व स्वयंरोजगार करणाऱ्या व्यक्ती व सोबत जोडलेल्या सूची नुसार इतर सेवा उद्योगामध्ये गुंतलेले यांचा समावेश होतो. व्यापारासाठी, म्हणजे, विभाग १ मध्ये व्याख्या केल्यानुसार, आवश्यक वस्तूंचा व्यापार करणारे फुटकळ व्यापारी, (रास्त किंमत दुकाने) गृहपयोगी वस्तु विकणाऱ्या सहकारी संस्था ह्यांना दिलेल्या अग्रिम राशी आणि खाजगी फुटकळ व्यापाऱ्यांना व सेवा उद्योगांना रु २० लाखांच्या मर्यादेपर्यंत दिलेल्या अग्रिम राशी.

छोट्या उद्योगांना अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्यामध्ये कारागीरांना, ग्रामीण व कुटिर उद्योगांना, हातमागांना किंवा त्या क्षेत्रातील सहकारी संस्थांना कच्चा माल व इतर वस्तू पुरवणारे व त्यांच्या उत्पादनांचे विपणन करणारे यांना केलेल्या वित्तसहाय्याचा समावेश होतो.

(३) **सूक्ष्म पतपुरवठा :** विभाग १ मधिल परिच्छेद ३.१ मध्ये दिल्या प्रमाणे

(४) **शैक्षणिक कर्ज:** यामध्ये वैयक्तिक कर्जदारांना भारतातील शिक्षणासाठी १० लाखापर्यंत व परदेशी शिक्षणासाठी २० लाखापर्यंत केलेला कर्ज पुरवठा. यात संस्थांना केलेल्या कर्ज पुरवठ्याचा समावेश नाही. एमएसएमईडी अधिनियम, २००६ च्या तरतुदींचे पालन केले गेले असल्यास, शैक्षणिक संस्थांना दिलेली कर्जेही, मायक्रो व लघु (सेवा) उद्योगाखाली दिलेल्या प्राधान्य क्षेत्रातील अग्रिम राशी म्हणून वर्गीकृत केल्या जाण्यास पात्र आहेत.

(५) **गृह कर्ज :** प्रत्येक कुटुंबासाठी रहाण्याची जागा घेणे/बांधणे यासाठी व्यक्तीगत कर्जे रु. २५ लाखापर्यंत (यात बँकांनी त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना दिलेल्या कर्जाचा समावेश नाही) आणि नादुरुस्त झालेल्या घराच्या दुरुस्तीसाठी ग्रामीण अर्धनागरी भागामध्ये रुपये १ लाखापर्यंत व नागरी व महानगरी विभागात रुपये २ लाखापर्यंत कर्ज यांचा यात समावेश होतो.

## २. मार्गदर्शक तत्वांची आणखी महत्वाची वैशिष्ट्ये.

(१) बँकांनी प्राधान्य क्षेत्राच्या विविध गटांमध्ये दिलेल्या कर्जाचे प्रतिनिधित्व करणारी प्रतिभूतीकृत मालमत्ता (सिक्युरटाईज्ड अॅसेट्स) हे त्या त्या मालमत्तेवर अवलंबून प्राधान्य क्षेत्राखालील (प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष) त्या त्या गटात वर्गवारी करण्याला पात्र असेल. मात्र असे सिक्युरटाईज्ड अॅसेट्स बँकांनी वा वित्तसंस्थांकडून दिले गेले पाहिजेत त्यांनी रिझर्व बँकेने प्रतिभूती करण्यासाठी घालून दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले असले पाहिजे. याचा अर्थ असा होतो की जर प्रतिभूतीकरणाने आधी ही कर्जे प्राधान्य क्षेत्र कर्जे म्हणून वर्गीकृत करण्यास पात्र असतील तरच त्या बँकेने केलेल्या उपरोक्त प्रतीभूतीकृत मालमत्ता प्राधान्य क्षेत्रातील त्या त्या गटामध्ये वर्गीकृत करण्यासाठी पात्र असेल.

(२) जी कर्जे मालमत्ता प्राधान्य क्षेत्रात वर्गीकृत करण्यास पात्र असेल ती थेट विकत घेतल्यास त्या त्या प्राधान्य क्षेत्र वित्त सहाय्यामध्ये (प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष) वर्गीकृत करण्यास पात्र राहिल. मात्र ही कर्जे मालमत्ता (नीट मूल्यमापन करून योग्य किमतीला) बँका किंवा वित्त संस्थांकडून घेतली असली पाहिजेत व विक्रेत्याची मदत घेतलेली नसेल, आणि परताव्याखेरीज अन्य मार्गाने खरेदीनंतर ६ महिन्यात पात्र मालमत्तेची विल्हेवाट लावली नसली पाहिजे.

(३) प्राधान्य क्षेत्राखाली वर्गीकृत करण्यासाठी जेव्हा, बँका/वित्तीय संस्थांकडून, बँका कर्ज अॅसेट्स थेट खरेदी करतात त्या बँकांनी प्राधान्य क्षेत्रातील अंतिम कर्जदारांना प्रत्यक्ष मिळालेली रक्कम कळविली पाहिजे विक्रीदारांना दिलेली रक्कम नव्हे.

(४) बँकांनी जोखीम वाटणीच्या तत्वावर आंतरबँक भागीदारी प्रमाण पत्रांमध्ये (आय.बी.पी.सी.) मध्ये केलेली गुंतवणूक त्या त्या गटामध्ये प्राधान्य क्षेत्रात वर्गीकृत करण्यास पात्र असेल. मात्र तदनुषांगीक मालमत्ता प्राधान्य क्षेत्राच्या त्या त्या गटामध्ये वर्गीकृत करण्यासाठी पात्र असली पाहिजे व ती गुंतवणूक केल्यापासून किमान १८० दिवस धारण केली पाहिजे.

(५) प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्याचे उद्दिष्ट व उपउद्दिष्ट बँकेच्या अॅडजेस्टेड नेट बँक क्रेडिटला (ए.एन.बी.सी.) (नेट बँक क्रेडिट अधिक बँकेने एच.टी.एम. गटामध्ये केलेली बिगर एस.एल.आर. कर्जरोख्यातील गुंतवणूक) किंवा ऑफ बॅलन्सशीट एक्सपोजर इतकी क्रेडिट रक्कम (पूर्वीच्या वर्षाच्या ३१ मार्च रोजी) ती या रकमांपैकी जी अधिक रक्कम असेल त्या रकमेला जोडली जाईल. प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठ्यासाठी (ए.एन.बी.सी.) चा हिशेब करताना आऊटस्टँडिंग एफ.सी.एन.आर.(बी.) व एन.आर.एन.आर. डिपॉझिट बॅलन्स वजा केले जाणार नाहीत. तसेच या कारणासाठी भारत सरकारने जारी केलेल्या रिफॉर्मिडलायझेशन रोख्यांमध्ये केलेली गुंतवणूकही हिशेबात धरली जाणार नाही. बँकांनी ३० एप्रिल २००७ रोजी एच.टी.एम. गटामध्ये बिगर एस.एल.आर. रोख्यामध्ये केलेली गुंतवणूक ३१ मार्च २०१० पर्यंतचा ए.एन.बी.सी. चा हिशेब करण्यासाठी पात्र धरली जाणार नाही. मात्र नव्याने केलेल्या अशा गुंतवणुकी पात्र धरल्या जातील. प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज पुरवठा करण्यात कमतरता आल्यामुळे ठेवी जरी ताळेबंदाच्या सूची ८ मध्ये “गुंतवणूक” या सदरता १(६) “इतर” याखाली दर्शवली तरी ती एच.टी.एम. गटाखाली बिगर एस.एल.आर. रोख्यात केलेली गुंतवणुक समजली जाणार नाही. ऑफ बॅलन्सशीट एक्सपोजर एवढी क्रेडिट रकमेचा हिशेब करण्यासाठी बँका करंट एक्सपोजर पद्धत वापरू शकतात. प्राधान्य क्षेत्राच्या उद्दिष्ट/उपउद्दिष्टांचा हिशेब कल्पना आंतरबँक एक्सपोजर लक्षात घेतले जाणार नाही.

(६) प्राधान्य क्षेत्रातील कर्ज देण्याचे लक्ष्य/पोटलक्ष्य साध्य न झाल्यामुळे बँकांनी ठेवल्या असलेल्या विद्यमान व नवीन ठेवी, शेती/लघु उद्योग क्षेत्राला केलेले अप्रत्यक्ष अर्थसहाय्य म्हणून करण्यास पात्र ठरणार नाही.

### ३. उद्दिष्टे/उपउद्दिष्टे

देशांतर्गत व भारतात काम करणाऱ्या परदेशी बँकांसाठी प्राधान्य क्षेत्रातील उद्दिष्टे/उपउद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

|   | देशातील व्यापारी बँका   | परदेशी बँका  |
|---|---|--|
| एकूण प्राधान्य क्षेत्राला देण्याची कर्जे. | अॅडजेस्टेड नेट बँक क्रेडिट (ए.एन.बी.सी.) च्या ४०% किंवा ऑफ बॅलन्स शीट एक्सपोजर इतके क्रेडिट यातील जी रक्कम अधिक असेल ती.  | अॅडजेस्टेड नेट बँक क्रेडिट (ए.एन.बी.सी.) च्या ३२% किंवा ऑफ बॅलन्स शीट एक्सपोजर इतके क्रेडिट यातील जी रक्कम अधिक असेल ती. |
| एकूण शेतकी कर्जे                          | ए.एन.बी.सी. १८% किंवा ऑफ बॅलन्स शीट एक्सपोजर इतके क्रेडिट यातील जी रक्कम अधिक असेल ती.<br><br>यापैकी ए.एन.बी.सी. च्या ४.५% पेक्षा जास्ती किंवा ऑफ बॅलन्स शीट एक्सपोजर इतके क्रेडिट यातील जी रक्कम अधिक असेल ती रक्कम १८% उद्दिष्टाचा हिशेब करताना धरली जाणार नाही. मात्र एकूण प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्याचे (ए.एन.बी.सी.च्या ४०% किंवा ऑफ बॅलन्स शीट एक्सपोजर इतके क्रेडिट यातील जी रक्कम अधिक असेल ती) हे उद्दिष्ट आहे त्याचा हिशेब करताना प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष या दोन्ही गटामध्ये दिलेली सर्व शेतकी कर्जे हिशेबात घेतली जातील. | उद्दिष्ट नाही.   |

|   |  |  |
|---|--|--|
| सुक्ष्म आणि लघु उद्योगाला दिलेले कर्ज (एमएसई)   | एएनबीसीच्या मायक्रो व लघु उद्योग क्षेत्राला दिलेल्या अग्रिम राशी, सर्व समावेशक प्राधान्य क्षेत्रातील कामगिरीबाबत, एएनबीसीच्या ४०% ह्या उद्दिष्टाची रक्कम किंवा ताळेबंदाबाहेरील एक्सपोजर्सच्या कर्ज-सममूल्य रक्कम (ह्या पैकी अधिक असेल ती) एवढी समजली जाईल.   | एएनबीसीच्या १०% किंवा ताळेबंदाबाहेरील एक्सपोजर्सची कर्ज-सममूल्य रक्कम (ह्यापैकी अधिक असेल ती).   |
| मायक्रो व लघु उद्योग क्षेत्रातील मायक्रो उद्योग | १) लघु उद्योग क्षेत्रातील एकूण कर्जापैकी ४०% कर्ज अशा उद्योगांना द्यावीत की ज्या सूक्ष्म (उत्पादन) उद्योगांची यंत्रणेतील गुंतवणूक ५ लाख रुपयापर्यंत आहे व ज्या सूक्ष्म (सेवा) उद्योगांची गुंतवणूक २ लाख रुपयापर्यंत आहे.<br>२) लघु उद्योग क्षेत्रातील एकूण कर्जापैकी २०% कर्ज अशा उद्योगांना द्यावीत की ज्या सूक्ष्म (उत्पादन) उद्योगांची यंत्रणेतील गुंतवणूक रुपये ५ लाख ते २५ लाख या दरम्यान आहे व ज्या सूक्ष्म (सेवा) उद्योगांची यंत्रणेतील गुंतवणूक रुपये २ लाख ते रुपये १० लाख या दरम्यान आहे (अशा रीतीने लघु क्षेत्रातील एकूण कर्जाच्या ६०% कर्ज सूक्ष्म क्षेत्राला जावीत.)<br>(३) एमएसई लेंडिंगमधील मायक्रो उद्योगांमधील भागात ६० टक्क्यांपर्यंतची वाढ ही टप्प्या-टप्प्याने केली जावी. उदा - २०१०-११ मध्ये ५० टक्के, २०११-१२ मध्ये ५५ टक्के आणि २०१२-१३ मध्ये ६० टक्के. | देशांतर्गत बँकांना लागू असल्याप्रमाणे.   |
| निर्यात पत पुरवठा                               | उद्दिष्ट नाही.   | ए.एन.बी.सी. च्या १२% किंवा ऑफ बॅलंसशीटच्या एक्सपोजरच्या इतकी क्रेडीट रक्कम यातील जे अधिक असेल ती |
| दुर्बल घटकांना कर्ज पुरवठा                      | ए.एन.बी.सी. च्या १०% किंवा ऑफ बॅलंसशीट एक्सपोजरच्या इतके क्रेडीट यातील जी रक्कम अधिक असेल ती.  | कोणतेही उद्दिष्ट नाही.   |
| निरनिराळ्या दराच्या योजना                       | व्याज आधीच्या वर्षी थकित (आऊटस्टँडिंग) असलेल्या एकूण कर्जाच्या १%. या योजने अंतर्गत दिलेल्या कर्जाच्या किमान ४०% कर्ज अनुसूचित जाती/जमातींना दिली जावीत. तसेच किमान दोन तृतीयांश कर्ज ग्रामीण व अर्धनागरी शाखांमार्फत दिली जावेत.  | कोणतेही उद्दिष्ट नाही.   |

रिझर्व बँकेच्या बँकिंग कामकाज व विकास विभागाने वेळोवेळी जारी केलेल्या व्याख्येनुसार ए.एन.बी.सी. किंवा ऑफ बॅलंसशीट एक्सपोजर हे पूर्वीच्या वर्षाच्या ३१ मार्चच्या ज्या रकमा देय (आऊटस्टँडिंग असतात, त्यांच्या संदर्भाने काढले जाते. त्यानुसार प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज पुरवठा करण्यासाठी ए.एन.बी.सी. चा हिशेब करताना आऊटस्टँडिंग एफ.सी.एन.आर. (बी) व एन.आर.एन.आर. ठेवी वजा केल्या जाणार नाहीत. ए.एन.बी.सी. म्हणजे एन.ई. अधिक बँकांनी एच.टी.एम. वर्गवारीमधील बिगर एस.एल.आर. रोख्यामध्ये केलेली गुंतवणूक. भारत सरकारने जारी केलेल्या रिस्कपीटलायझेशन बॉडमध्ये बँकांनी केलेली

गुंतवणूक ए.एन.बी.सी. चा हिशेब करताना धरली जाणार नाही. सध्या परिपत्रकाच्या तारखेपर्यंत बँकांनी एच.टी.एम. वर्गवारीतील बिगर एस.एल.आर. रोख्यांमध्ये केली असलेली गुंतवणूक विचारात घेतली जाणार नाही. परंतु एच.टी.एम. गटामध्ये बिगर एस.एल.आर. रोख्यांमध्ये नव्याने केलेली गुंतवणूक विचारात घेतली जाईल. प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठ्याच्या उद्दिष्टांची पूर्तता न झाल्यामुळे बँकांनी नाबार्ड/सिडबीकडे ठेवलेल्या ठेवी जरी ताळेबंदाच्या सूची ८ मध्ये गुंतवणूक या सदरात “इतर” या गटात 1 (vi) म्हणून दाखवल्या तरी एच.टी.एम. गटामध्ये बिगर एस.एल.आर. रोख्यांमध्ये गुंतवणूक म्हणून धरली जाणार नाही. ऑफ बॅलंसशीट एक्सपोजर इतक्या क्रेडिटचा हिशेब करताना बँकांनी करंट एक्सपोजर पद्धती वापरावी. प्राधान्य क्षेत्राचे उद्दिष्ट/उपउद्दिष्टाचा हिशेब करताना आंतरबँक एक्सपोजरचा विचार केला जाणार नाही.

(नेट बँक क्रेडिट (एन.बी.सी.)) ही रक्कम रिझर्व बँक ऑफ इंडिया कायदा १९३४ च्या कलम ४२(२) अन्वये सादर केलेल्या १५ दिवसांच्या अहवालामध्ये दर्शवलेल्या आकड्यांबरोबर जुळली पाहिजे.)

याबाबतची सविस्तर मार्गदर्शक तत्वे खालील प्रमाणे. :-

## विभाग १

### १. शेती

#### प्रत्यक्ष वित्तसहाय्य

१.१ वैयक्तिक शेतकऱ्यांना वित्तसहाय्य [यात स्वयंमदत गट किंवा संयुक्त जबाबदारी गट यांचा समावेश होतो. मात्र बँकांनी याची वेगवेगळी माहिती ठेवली पाहिजे] हे सहाय्य शेती व तदनुषांगिक कार्यासाठी (दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय, डुक्कर व्यवसाय, कुक्कुट पालन, मधुमक्षिका पालन इत्यादी.)

१.१.१ पिक कर्जे - पिके घेण्यासाठी लघु मुदतीचे कर्जे :- यात पारंपारिक/गैरपारंपारिक झाडे लावणे व बागकामाचा समावेश होतो.

१.१.२ शेतीच्या उत्पादांच्या (गोदामाच्या पावत्यांसह) तारण/गहाणवटी विरुद्ध रु. १० लाखांपर्यंतच्या अग्रिम राशी, जास्तीत जास्त १२ महिन्यांच्या कालावधीसाठी दिल्या जाव्यात. मग त्या शेतकऱ्यांना उत्पादनासाठी पीक-कर्जे दिली गेली असोत किंवा नसोत.

१.१.३ शेती व संबंधित कार्यकृती ह्यासाठीच्या गुंतवणुकीबाबतच्या आवश्यकता व उत्पादन ह्यांना अर्थसहाय्य करण्यासाठी किसान क्रेडिट कार्ड खाली दिलेल्या कर्जांसह कार्यकारी भांडवल व मुदत कर्जे

१.१.४ छोट्या व मर्यादेजवळील शेतकऱ्यांना शेतीसाठी जमीन खरेदी करण्यासाठी कर्जे

१.१.५ बिगर संस्था धनको कडून (खाजगी सावकारांकडून) कर्ज काढून संकटात सापडलेल्या शेतकऱ्यांना योग्य तारणावर कर्जे.

१.१.६ पिकाची कापणी होण्याच्या आधीच्या व नंतरच्या कामासाठी कर्जे, जसे फवारणी निवडणी, चाळणी, कापणी, मळणी, प्रक्रिया करणे व वहातूक ही कामे वैयक्तिक शेतकरी, स्वयंमदत गट किंवा ग्रामीण भागात सहकारी संस्था या करतात.

१.१.७ कर्जदार संस्था ही एक निर्यातदार असो किंवा नसो, तिला शेती व त्यासंबंधित व्यवसायांसाठी दिलेली कर्जे तथापि, शेती व त्यासंबंधित कार्यकृतींसाठी बँकांनी दिलेली कर्जे, 'शेतकी क्षेत्राला दिलेले निर्यात कर्जे' ह्या शीर्षकाखाली वेगळी कळविली जावीत.

१.२ इतरांना कर्ज, जसे (सहकारी संस्था, भागीदारी संस्था व इतर संस्था) ही कर्जे शेती व तदनुषांगिक कामे (दुग्ध व्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय, डुक्कर व्यवसाय, कुक्कुट पालन, मधुमक्षिका पालन इत्यादी.) यासाठी दिली जाऊ शकतात.

१.२.१ पिकाची कापणी होण्या आधीच्या व नंतरच्या कामासाठी कर्जे जसे फवारणे, निवडणे, कापणी, चाळणी, मळणी व वहातूक.

१.२.२ वर १.१.१, १.१.२ व १.१.३ व १.२.१ वर नमूद केलेल्या कामांसाठी प्रत्येक कर्जदाराला रुपये एकूण एक कोटी पर्यंत कर्ज.

१.२.३ एक कोटीवरील रकमेच्या एक तृतीयांश कर्ज प्रत्येक कर्जदाराला शेतकी व तदनुषांगिक कामासाठी.

### अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्य

१.३ शेती व तदनुषांगिक कामांसाठी वित्तसहाय्य.

१.३.१ वर १.२ मध्ये निर्देशित केलेल्या संस्थांना प्रतिकर्जदार एकूण रुपये एक कोटी पेक्षा जास्त रकमेच्या दोन तृतीयांश कर्ज.

१.३.२ उपरोक्त १.१.६ व्यतिरिक्त इतरांनी हाती घेतलेल्या अन्न व शेतीवर आधारित प्रक्रिया उद्योगांपैकी ज्यांची यंत्रणेतील गुंतवणूक रुपये १० कोटी पर्यंत त्यांना कर्ज आहे.

दुग्धव्यवसाय क्षेत्राखाली (उपलब्ध करणे, साठविणे, प्रक्रिया, गोळा करणे, वाहतूक इत्यादींसह) दिलेले कर्ज मूलतः छोट्या/मर्यादेवरील शेतकरी व छोटी एकेके ह्यांनाच लाभदायक असल्यामुळे, दुग्ध व्यवसायाचा विकास करण्यात मदत करणा-या सर्वच कार्यकर्तींना बँकांनी दिलेले कर्ज हे प्राधान्य क्षेत्राखाली शेतीला दिलेले अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्य समजले जाईल. तथापि, बँकांनी काळजीपूर्वक खात्री करून घ्यावी की, अशा गुंतवणुकीमुळे लाभ होणारे हे दुग्ध व्यवसायात असलेले शेतकरीच आहेत.

१.३.३ १) खते, कीटक नाशके, बी-बियाणे इत्यादी ची खरेदी व वितरण यासाठी कर्ज/पत.

२) इतर तदनुषांगिक कामे उदा. गुरेढोरे, कोंबड्या यासाठी खाद्ये व इतर गोष्टींची खरेदी व वितरण यासाठी रुपये ४० लाख पर्यंत कर्ज.

१.३.४ शेती संबंधीचे दवाखाने व शेती व्यवसाय केंद्रे स्थापन करण्यासाठी अर्थसहाय्य.

१.३.५ शेती अवजारे अंमलबजावणीच्या आणि वितरणासाठीच्या उच्च खरेदी योजनेसाठी वित्त सहाय्य

१.३.६ प्राथमिक शेतकी पत सोसायट्या (पीएसीएस), शेतकरी सेवा सोसायट्या (एफएसएस) व मोठ्या आकाराच्या आदिवासी बहुउद्देशीय सोसायट्या (एलएएमपीएस) ह्यांच्यामार्फत शेतक-यांना कर्ज.

१.३.७ शेतकऱ्यांच्या सोसायट्यांच्या सभासदांचे उत्पादन खपवण्यासाठी सोसायट्यांना कर्ज.

१.३.८ सहकारी यंत्रणे मार्फत शेतकऱ्यांना अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्य (बँड्स व डिबेंचर्स इश्युमध्ये पैसे गुंतविण्या व्यतिरिक्त).

१.३.९ साठवणीच्या सुविधा बांधणे व त्या चालू ठेवणे यासाठी कर्ज (गोदाम, भांडार, मार्केटयार्ड व हवाबंद कोठार) व शीत कोठार या सुविधा शेतकी उत्पादन साठवण्यासाठी असाव्यात मग त्या कोठेही असोत.

जर एखादी साठवणीची सुविधा लघु उद्योग/सूक्ष्म वा लहान उद्योग म्हणून नोंदणीकृत असेल, तर अशा उद्योगांना दिलेले कर्ज लघु क्षेत्राला कर्ज म्हणून वर्गीकृत होईल.

१.३.१० ट्रॅक्टर, बुलडोझर, विहीर खणण्याची यंत्रे, धान्य झोडण्याची, मळण्याची यंत्रे हे बाळगणाऱ्या व्यक्ती, संस्था, संघटना जी शेतकऱ्यांसाठी कंत्राटी पद्धतीने काम करतात अशांच्या ग्राहक सेवा केंद्रांना कर्जे.

१.३.११ ठिबक पद्धती/सिंचन पद्धती या तऱ्हेने पाणी सिंचन करणाऱ्या यंत्रणांचे विक्रेते यांना ते कोठेही असले तरे दिलेले वित्तसहाय्य :- मात्र खालील अटीची पूर्तता झाली पाहिजे.

(अ) हे विक्रेते फक्त या यंत्रणामध्येच व्यवसाय करत असले पाहिजे व जर ते इतर यंत्रणातही व्यवसाय करत असतील तर अशा यंत्रणांच्या व्यवहाराचे त्यांनी वेगळे रेकॉर्ड ठेवले पाहिजे.

(ब) प्रत्येक विक्रेत्या मागे रु. ३० लाखाची मर्यादा आहे.

१.३.१२ अडत्यांना (खेडी/अर्धनागरी भागात बाजार/मंडई येथे कमीशन एजंटचे काम करणारे) शेतकऱ्यांना स्वयंमदत गट गरजेच्या वस्तू विकत घेण्यासाठी उधारी देणे यासाठी व शेतकऱ्यांची/स्वयंम गटांची/संयुक्त जबाबदारी गटाची उत्पादने घेण्यासाठी दिलेले कर्जे.

१.३.१३. सर्वसाधारण क्रेडिटकार्ड्स(जीसीसी) खाली, सर्वसाधारण हेतू खाली येणे असलेले कर्जे.

१.३.१४. परिच्छेद ३.२ मध्ये विहित केल्याप्रमाणे शेतीबाबत पुढे देण्यासाठी एमएफआयना दिलेली कर्जे

१.३.१५. एसएचजी प्रायोजक संस्था असलेल्या एनजीओंना, त्या एसएचजींच्या सभासदांना, एसएचजी बँक लिंकेज कार्यक्रमांखाली शेतीसाठी कर्जे.

१.२.१६. शेती व संबंधित कार्य क्षेत्राला देण्यासाठी, आरआरबींना दिलेली कर्जे.

१.३.१७. ग्रामीण व अर्धनागरी क्षेत्रामध्ये, 'नो-फ्रिल्स' खात्याविरुद्ध रु. २५,०००/- (प्रति खाते) पर्यंतचे ओव्हरड्राफ्ट्स.

१.४ शेतीसाठी थेट/अप्रत्यक्ष दिलेली कर्जे म्हणून वर्गीकृत करण्यास पात्र नसलेली कर्जे.

१.४.१ एप्रिल १, २०११ पासून, पुढे कर्जे देण्यासाठी, एनबीएफसींना (परिच्छेद ३.२ मधील निकष पाळणाऱ्या एमएफआयसोडून) मंजूर केलेली कर्जे. १ एप्रिल २०११ पूर्वी एनबीएफसींना दिलेली व प्राधान्य क्षेत्रासाठी म्हणून वर्गीकृत केलेली कर्जे, ती परिपक्व होईपर्यंत प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे म्हणूनच समजली जातील.

१.४.२ पुढे वैयक्तिक कर्जे देण्यासाठी किंवा सुवर्ण अलंकारांविरुद्ध, एनबीएफसींना मंजूर केलेली कर्जे, एनबीएफसींनी सुरु केलेल्या प्रतिभूतित अॅसेट्समध्ये बँकांनी केलेल्या गुंतवणुकी (जेथे संबंधित अॅसेट्स हे सुवर्ण अलंकारांविरुद्ध दिलेली कर्जे आहेत) आणि एनबीएफसीकडील गोल्ड लोन पोर्टफोलियो/खरेदीसाठी मंजूर केलेली कर्जे.

१.४.३ केंद्रीय/राज्य सहकारी विपणन संघ आणि राज्य नागरी पुरवठा निगम ह्यांना मंजूर केलेली कर्जे.

१.४.४ शेतकरी/व्यापारी ह्यांच्याकडून येणाऱ्या शेती मालाविरुद्ध, कॉर्पोरेट/खाजगी कंपन्या/साखर कंपन्या ह्यांना मंजूर केलेली कर्जे.

कॉर्पोरेट/खाजगी कंपन्या/साखर कंपन्या ह्यांना शेतीचा माल/पीक पुरविला गेला असण्याविरुद्ध शेतकरी/व्हॅंडर्स/व्यापारी ह्यांना द्यावयाच्या रकमेसाठी, त्या कॉर्पोरेट/खाजगी कंपन्या/साखर कंपन्यांना मंजूर केलेली कर्जे.



## प्रत्यक्ष वित्तसहाय्य

२.१ लघु उद्योगांना प्रत्यक्ष वित्तसहाय्य यामध्ये खालील वित्त सहाय्याचा समावेश होतो.

### २.१.१ उत्पादन क्षेत्र

(अ) सूक्ष्म(उत्पादन) उद्योग - ज्या उद्योगांची यंत्रणेतील गुंतवणूक [जमीन व इमारतीतील वगळून इतर मूळ गुंतवणूक तसेच लघु उद्योग मंत्रालयाने त्यांचा एस.ओ.१७२२ ई दिनांक ५ ऑक्टोबर २००६ च्या परिपत्रकामध्ये दिलेल्या गोष्टींमधील गुंतवणूक वगळून इतर गुंतवणूक] रु २५ लाखांपेक्षा पेक्षा जास्त नाहीत व जे उद्योग वस्तूंचे उत्पादन, प्रक्रिया व साठवण/जपणूक करीत आहेत असे उद्योग.

### (ब) लघु (उत्पादक) उद्योग

माल उत्पादन करणारे/प्रक्रिया करणारे किंवा संरक्षण करणारे उद्योग (ज्यांची इमारत व यंत्रसामुग्रीमधील गुंतवणूक रु २५ लाखांपेक्षा अधिक व रु ५ कोटीपेक्षा कमी आहे (२.१.१ अ प्रमाणे) व त्यांची जागा कोठेही असली तरी).

### २.१.२ सेवा उद्योग

(अ) सूक्ष्म (सेवा) उद्योग : जे उद्योग सेवा प्रदान करण्यात गुंतलेले असतील व ज्यांची यंत्रणेतील गुंतवणूक (जमीन व इमारतीतील मूळ गुंतवणूक वगळून एम.एस.एम.ई.डी. अॅक्ट २००६ मध्ये नमूद केलेल्या सेवा प्रदान करण्याशी संबंध नसलेल्या गोष्टी वगळून) रुपये १० लक्ष पेक्षा जास्त नाहीत असे उद्योग. मग त्या एककांचे ठिकाण कोठेही असो.

(ब) लघु सेवा उद्योग : सेवा उपलब्ध करणा-या/देणा-या व साधन/यंत्र सामुग्रीमधील (जमीन, इमारत, फर्निचर, फिटिंग्ज व २.१.२ (अ) मध्ये दिलेल्या बाबी सोडून असलेली मूळ किंमत) गुंतवणूक रु.१० लाखांपेक्षा अधिक परंतु रु. २ कोटीपेक्षा कमी आहे असे उद्योग.

(क) लघु व सूक्ष्म (सेवा) उद्योगांमध्ये पुढील उद्योगांचा समावेश आहे. छोटे रस्ते व जलपरिवहन करणारे लोक, छोटे व्यापार, व्यावसायिक व स्वयंरोजगारी व्यक्ती, आणि इतर कार्यकृती करणारे सेवा उद्योजक, उदा, व्यवस्थापन सेवांसह सल्लागार सेवा, रिस्क व इन्शुरन्स मॅनेजमेंट मधील संयुक्त दलाली सेवा, विमापॉलिसी धारकांच्या वैद्यकीय विमा दाव्यांसाठी थर्ड पार्टी अॅडमिनिस्ट्रेशन (टीपीए) सीड ग्रेडिंग सेवा, ट्रेनिंग व इन्क्युबेटर सेंटर, शैक्षणिक संस्था, प्रशिक्षण संस्था, रिटेल व्यापार, वकीली, म्हणजे कायद्याबाबत सेवा, वैद्यकीय साधनांमधील(नवीन) ट्रेडिंग, नोकरी देणाऱ्या व सल्लागार सेवा, जहिरात एजन्सीची प्रशिक्षण केंद्रे इत्यादी आणि साधन सामग्रीतील गुंतवणुकी संबंधाने (देत असलेल्या सेवेशी प्रत्यक्ष संबंधित नसलेल्या इतर बाबी तसेच जमीन, इमारत व फर्निचर, फिटिंग्ज सोडून किंवा एमएसएमईडी अधिनियम, २००६ खाली अधिसूचित केल्यानुसार, (म्हणजे अनुक्रमे रु १० लाख व रु २ कोटी च्या पेक्षा अधिक नाही) मायक्रो व लघु (सेवा) उद्योगाच्या व्याखेनुसार असलेले उद्योग.

(ड) वाणिज्य बँकांद्वारे, मायक्रो व लघु उद्योगांना (एमएसई) दिलेली कर्जे (उत्पादन व सेवा) प्राधान्य क्षेत्राखाली वर्गीकृत करण्यास पात्र आहेत - मात्र, असे उद्योग एमएसएमईडी अधिनियम, २००६ मधील एमएसई क्षेत्राच्या व्याखेनुसार असावेत. मग ते कर्जदार निर्यात करत असोत अथवा नसोत. एमएसईना बँकांनी दिलेले निर्यात कर्ज, 'मायक्रो व लघु उद्योग क्षेत्राला दिलेले निर्यात कर्ज' ह्या शीर्षकाखाली वेगळे कळविले जावे.

### २.१.३ खादी व ग्रामोद्योग विभाग (केव्हीआय) :

या क्षेत्रातील सर्व उद्योगांना दिलेले सर्व अर्ज मग त्यांचा उद्योगाचा आवाका, मर्यादा, कामाचे स्थळ व यंत्रणेतील मूळ गुंतवणूक कितीही असो अशी कर्जे प्राधान्य क्षेत्रातील उद्दिष्टाच्या अंतर्गत लघु उद्योगाच्या ६०% च्या उद्दिष्टासाठी विचार करण्याला पात्र असतील.

## अप्रत्यक्ष वित्त सहाय्य

२.२ लघु क्षेत्राला (उत्पादन व सेवा क्षेत्र) वित्त सहाय्य यामध्ये खालील वित्तसहाय्याचा समावेश होतो.

२.२.१ असंघटीत क्षेत्रातील कारागीर व ग्रामीण तथा त्यांच्या उत्पादनाचे विपणन करणे यात गुंतलेल्या व्यक्ती.

२.२.२ ग्रामीण व कुटिरोद्योग क्षेत्रातील, असंघटीत क्षेत्रातील उत्पादनांच्या सहकारी संस्थांना दिलेली कर्जे.

२.२.३ एप्रिल १, २०११ रोजी किंवा त्यानंतर बँकांनी, मायक्रो व लघु उद्योगांना (उत्पादन तसेच सेवा) देण्यासाठी, मायक्रो वित्तसहाय्य संस्थांना दिलेली कर्जे ही परिच्छेद ३.२ मध्ये दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार असल्यास, प्राधान्य क्षेत्राचा दर्जा मिळविण्यास पात्र आहेत.

२.३ एमएसई क्षेत्राला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष अर्थसहाय्य म्हणून वर्गीकृत होण्यास पात्र नसलेली कर्जे.

२.३.१ पुढे मायक्रो व लघु उद्योगांना कर्ज देण्यासाठी, बँकांनी राज्य वित्तीय निगमांना मंजूर केलेली कर्जे

२.३.२ एप्रिल १, २०११ पासून, एनबीएफसींना (परिच्छेद ३.२ मध्ये विहित केलेल्या निकषांचे पालन करणाऱ्या एमएफआय सोडून) पुढे देण्यासाठी मंजूर केलेली कर्जे.

## ३. सूक्ष्म कर्जे

३.१ प्रति कर्जदार रु ५०,००० पेक्षा अधिक नसलेली छोट्या रकमेची बँकांनी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे, एसएचजी/जेएलजी यंत्रणेमार्फत दिलेली व पुढे प्रति कर्जदार रु. ५०,००० कर्ज देण्यासाठी दिलेली कर्जे.

३.२ एप्रिल १, २०११ रोजी किंवा त्यानंतर बँकांना मायक्रो वित्तीय संस्थांना, वैयक्तिक तसेच एसएचजी/जेएलजीच्या सभासदांना दिलेली कर्जे ही देखील संबंधित वर्गाखाली (उदा. शेती, मायक्रो व लघु उद्योग आणि मायक्रो कर्ज (इतर कामांसाठी) अप्रत्यक्ष वित्तसहाय्य म्हणून प्राधान्य क्षेत्रातील अग्रिम राशी म्हणून वर्गीकृत केली जाण्यास पात्र आहेत. मात्र, एमएफआयचे ८५ % अॅसेट्स (रोख रक्कम, बँकां व वित्तसंस्था सरकारी प्रतिभूती व मनीमार्केट संलेख ह्यामधील शिल्लक सोडून) हे “क्वालिफायिंग अॅसेट्स” च्या स्वरूपात असले पाहिजेत. ह्याशिवाय, उत्पन्न निर्माण करण्यासाठी दिलेले एकूण कर्ज एमएफआयने दिलेल्या एकूण कर्जाच्या ७५ % पेक्षा कमी नसले पाहिजे.

३.२.१ “क्वालिफायिंग अॅसेट” चा अर्थ म्हणजे, पुढील निकष पूर्ण करणारे एमएफआयने दिलेले कर्ज :

(i) ग्रामीण क्षेत्रातील ज्याचे घरगुती वार्षिक उत्पन्न रु. ६०,०००/- पेक्षा अधिक नाही अ- ग्रामीण क्षेत्रातील ज्याचे उत्पन्न रु १,२०,००० पेक्षा अधिक नाही अशा कर्जदाराला कर्ज दिले जावे.

(ii) प्रथम चक्रातील कर्ज रु ३५,०००/- पेक्षा व त्यानंतरच्या चक्रातील कर्ज रु ५०,०००/- पेक्षा अधिक नसलेले.

(iii) त्या कर्जदाराचा एकूण कर्जबाजारीपणा रु ५०,०००/- पेक्षा अधिक नसावा.

(iv) कर्ज रक्कम रु १५,०००/- असून दंडाशिवाय परतफेड करण्याचा कर्जदाराला हक्क आहे व कर्जाची मुदत २४ महिने असल्यास.

(v) ते कर्ज तारण/गहाणवटी शिवाय असल्यास.

(vi) त्या कर्जाची परतफेड कर्जदाराच्या निवडीनुसार साप्ताहिक, पाक्षिक किंवा मासिक हप्त्याने करावयाची असल्यास.

३.२.२ ह्याशिवाय, बँकांनी खात्री करावयाची आहे की, अशी कर्जे, प्राधान्य क्षेत्रामधील कर्जे म्हणून वर्गीकृत करण्यासाठी पात्र असण्यासाठी, त्या एमएफआयनी, मार्जिन व व्याज दराबाबतच्या पुढील मर्यादा/क्षमतांचे तसेच 'मूल्यमापन मार्गदर्शक' तत्वांचेही पालन केले आहे.

(i) सर्व एमएफआयसाठी मार्जिन मर्यादा १२ % असेल. व्याजाची किंमत ही येणे असलेल्या कर्जाच्या सरासरी पाक्षिक शिल्लक रकमेवर काढली जावी आणि व्याजाचे उत्पन्न हे, क्वालिफायिंग ॲसेट्सच्या आउटस्टँडिंग कर्ज पोर्टफोलियोच्या सरासरी पाक्षिक शिल्लकेवर काढले जावे.

(ii) सर्व एमएफआयसाठी व्याज मर्यादा (वैयक्तिक कर्जासाठी) दरसाल २६% असेल. आणि ती रिड्यूसिंग बॅलन्स पध्दतीने काढली जावी.

(iii) कर्जाची किंमत काढण्यासाठी केवळ तीन घटक समाविष्ट करावेत उदा. (अ) एकूण कर्ज रकमेच्या १% पेक्षा अधिक नसलेले प्रक्रिया शुल्क (ब) व्याजाचा आकार आणि (क) विमा हप्ता.

(iv) प्रक्रिया शुल्क हे मार्जिन मर्यादा किंवा २६% च्या व्याजमर्यादेत समाविष्ट करू नये.

(v) केवळ विम्याची प्रत्यक्ष रक्कमच (म्हणजे, कर्जदार व त्याची पत्नी/पती ह्यांच्यासाठी, जीवन, स्वास्थ्य व जनावरे ह्यांच्या ग्रुप इन्शुरन्सचा प्रत्यक्ष खर्च) वसूल करता/परत मिळविता येते. प्रशासकीय खर्च आयरडीएच्या मार्गदर्शक तत्वांना अनुसरून परत मिळविता येऊ शकतो.

(vi) उशीरा प्रदान केल्याबाबत कोणताही दंड लावण्यात येऊ नये.

(vii) कोणतीही सुरक्षाठेव/मार्जिन घेतले जाऊ नये,

३.२.३ प्रत्येक तिमाहीच्या अखेरीस बँकांनी एमएफआयकडून चार्टर्ड अकाउंटंटकडून इतर बाबींसह पुढील प्रकारचे प्रमाणपत्र घ्यावे. १) एमएफआय ८५% ॲसेट्स 'क्वालिफायिंग ॲसेट्स' च्या स्वरूपात आहेत २) इनकम रेकगनिशनसाठी दिलेली एकूण कर्ज रक्कम ही एमएफआयने दिलेल्या एकूण कर्जाच्या ७५% आहे आणि ३) किंमतीबाबतच्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करण्यात आले आहे.

३.२.४ पुढील बाबीसंबंधातील मार्गदर्शक तत्वे १) एमएफआयने सुरु केलेल्या प्रतिभूतित ॲसेट्समध्ये बँकानी केलेली गुंतवणुक आणि २) बँकांच्या पुस्तकातील, प्राधान्य क्षेत्रातील अग्रिम राशी म्हणून एमएफआयच्या लोन पोर्टफोलियोची थेट खरेदी पुढील काळात देण्यात येतील. दरम्यानच्या काळात नवीन ॲसेट्सना प्राधान्य क्षेत्रात येण्यास तेव्हाच पात्र ठरतील जेव्हा ते क्वालिफायिंग ॲसेट्सचे निकष पूर्ण करून वर विहित केलेल्या प्राईसिंगबाबतच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार असतील.

३.२.५ एप्रिल १, २०११ पासून, वरील अटी पूर्ण न करणारी एमएफआयना दिलेली बँक कर्जे प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे समजली जाणार नाहीत. एप्रिल १, २०११ पूर्वी दिलेली व प्राधान्य क्षेत्रातील म्हणून वर्गीकृत केलेली बँक कर्जे, ती कर्जे परिपक्व होईपर्यंत प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे म्हणून समजली जाणे सुरुच राहिल.

३.२.६ वरील मार्गदर्शक तत्वांनुसार असण्यासाठी, वरील विनियामक साचात समाविष्ट करावयाच्या मायक्रो फायनान्स संस्थांना, आवश्यक संस्थात्मक क्षमता तयार करावयाचे प्रयास करावा लागेल. एमएफआयना कर्ज देणाऱ्या बँका ह्या नवीन विनियामक साचाचा एक महत्वाचा आधारस्तंभ असतील, आणि ह्यासाठी, एमएफआय कडून आलेले कर्जांच्या अर्जावर प्रक्रिया करण्यासाठी परिश्रम घेण्यासाठी आवश्यक ते निकष त्यांना निर्माण करावे लागतील. त्यांच्याकडून कर्ज घेणाऱ्या एमएफआय ह्या कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स, मनुष्यबळ स्रोत व्यवस्थापन, ग्राहक संरक्षण आणि प्रायोजित विनियामक साचाचे इतर पैलू ह्यांच्या हिशेबाने त्यांच्या प्रणाली अंमलात आणण्यास सक्षम आहेत ह्याची खात्री करून घेण्यासाठी ही प्रक्रिया ताबडतोब सुरु केली जावी. त्यामुळे खात्री होईल की नवीन विनियामक साचा अंमलात आणला गेल्यावर, मायक्रो वित्तसंस्था त्यांच्या कार्यकृती विना अडचण करत राहतील.

### ३.३ कर्जबाजारी गरीब व अनौपचारिक क्षेत्राला कर्जे

समस्या असलेल्या व्यक्तींना (शेतकरी सोडून) असंस्थात्मक धनकोंना त्यांच्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी, योग्य त्या तारणावर दिलेली कर्जे प्राधान्य क्षेत्र म्हणून वर्गीकृत करण्यास पात्र आहेत.

#### ४. राज्य सरकारने अनुसूचित जाती जमातींसाठी पुरस्कृत केलेल्या संघटना :

उपरोक्त संघटनांनी त्यांच्या लाभार्थींना आवश्यक वस्तू खरेदी करायला दिलेले कर्ज व त्यांचे उत्पादन विकत घेण्यासाठी घेण्यासाठी त्यांना आवश्यक असलेले कर्ज.

#### ५. शिक्षण

५.१ भारतात शिक्षण घेण्यासाठी रु १० लाखांपर्यंत व विदेशातील शिक्षणासाठी रु २० लाखांपर्यंत शैक्षणिक उद्देशाने व्यक्तींना दिलेली कर्जे शैक्षणिक संस्थांना दिलेली कर्जे, मायक्रो व लघु (सेवा) उद्योगाखाली प्राधान्य क्षेत्र म्हणून वर्गीकृत केली जाऊ शकतात. मात्र, त्यांनी एमएसएमईडी अधिनियम २००६ च्या तरतुदीचे पालन केले असले पाहिजे.

#### ६. गृहवित्त

६.१ एप्रिल १, २०११ पासून, बँकांनी त्यांच्या कर्मचा-यांना दिलेली कर्जे सोडून, प्रति कुटुंब एका निवासी घराच्या बांधणी/खरेदीसाठी, वैयक्तिक अशी रु. २५ लाखांपर्यंतची कर्जे. मार्च ३१, २०११ पर्यंत मंजूर केलेल्या गृहकर्जाची मर्यादा रु. २० लाख असेल.

६.२ घर दुरुस्तीसाठी कुटुंबामागे ग्रामीण अर्धनागरी भागामध्ये रु. १ लाखांपर्यंत व नागरी व महानागरी भागात रुपये २ लाखांपर्यंत दिलेले कर्जे.

६.३ निवासी एकके किंवा झोपडपट्टी निर्मूलन व तेथील लोकांचे पुनर्वसन ह्यासाठी कोणत्याही सरकारी एजन्सीला (प्रति निवासी एकक रु. ५ लाख एवढ्या कर्ज रकमेच्या मर्यादेत) दिलेले सहाय्य.

६.४ एनएचबीने पुनर्वित्तासाठी मंजूर केलेल्या वित्त सरकारी एजन्सीला, वैयक्तिक निवासी एककांची बांधणी/पुनर्बांधणी करण्यासाठी पुढे कर्ज देण्यासाठी किंवा झोपडपट्टी निर्मूलन किंवा त्यातील लोकांचे पुनर्वसन करण्यासाठी/प्रति निवासी एकक कर्ज मर्यादा रु. १० लाख) दिलेली बँक कर्जे एप्रिल २४, २०१२ पर्यंत मंजूर केलेली कर्जे मर्यादा रु. ५ लाख असेल.

६.५ एचएफसीला दिलेल्या कर्जाची पात्रता, त्या वैयक्तिक बँकेच्या एकूण प्राधान्य क्षेत्र कर्जाच्या ५ टक्के एवढी सातत्याने एवढी असेल. बँकांनी, एचएफसीला मंजूर केलेल्या कर्जाच्या मुदतीची जोडणी त्या गृहकर्जाच्या सरासरी पोर्ट फोलियो परिपक्वतेची करावी. बँकांनी एचएफसीला दिलेल्या कर्जाची मुदत, एचएफसीने पुढे दिलेल्या कर्जाशी जुळत नसल्यास, अशी कर्जे, प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे म्हणून वर्गीकृत करण्यास पात्र ठरणार नाहीत.

#### ७. दुर्बल घटक

प्राधान्य क्षेत्रातील दुर्बल घटकांमध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

(अ) ५ एकर व त्या पेक्षा कमी जमीन असलेले छोटे शेतकरी, भूमीहीन मजूर, भाड्याने शेती करणारे व शेती वाटून घेणारे.

(ब) कामगार, ग्रामीण व कुटीर उद्योग, ज्यांची पतमर्यादा रुपये ५०,०००/- पेक्षा जास्त नाही.

(क) स्वर्णजयंती ग्राम स्वःरोजगार योजनेचे आता राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका कार्य लाभार्थी

(ड) अनुसूचित जाती, जमाती.

(इ) वेगवेगळे व्याज दर योजना, या योजनेचे लाभार्थी.

(एफ) स्वर्णजयंती शहरी रोजगार, या योजनेचे लाभार्थी.

(ग) सफाई कामगारांची मुक्तता व त्यांचे पुनर्वसन, या योजनेचे लाभार्थी.

(एच) स्वःमदत गटांना कर्ज.

(आय) अनौपचारिक विभागाकडून (खाजगी सावकारांकडून) घेतलेले कर्ज परत न फेडल्यामुळे संकटात सापडलेल्या गरीब लोकांना योग्य त्या वैयक्तिक किंवा सांगिक तारणावर कर्ज.  
(जे) वरील अ ते आय गटांमध्ये सरकारने वेळोवेळी निर्देशित केल्याप्रमाणे अल्पसंख्यांक व्यक्तींना दिलेले कर्ज.

ज्या राज्यामध्ये निदेशित समाज बहुसंख्य आहेत त्या राज्यामध्ये (के) या गटात केवळ इतर निदेशित जमाती येतील. जम्मू व काश्मीर, पंजाब, मेघालय, मिझोराम, नागालँड व लक्षद्वीप अशी राज्ये/संघ प्रदेश आहेत.

#### ८. निर्यात कर्जपुरवठा :

फक्त परदेशी बँकांना या क्षेत्राला केलेला कर्ज पुरवठा प्राधान्य क्षेत्राचा पुरवठा समजला जाईल.

### विभाग २

प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्याच्या उद्दिष्टांमध्ये/उप उद्दिष्टांमध्ये कमतरता आल्यास द्यावा लागणारा दंड.

#### १. देशांतर्गत व्यावसायिक बँका : बँकांनी ग्रामीण पायाभूत सुविधा रोखे (आर.आय.डी.एफ.) ला किंवा रिझर्व बँकेने दिलेल्या निर्देशानुसार कोणत्याही अन्य रोख्यांना योगदान करणे.

१.१ ज्या देशांतर्गत व्यावसायिक बँका प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा करण्याच्या उद्दिष्टांची (ए.एन.बी.सी. च्या ४०% किंवा ऑफ बॅलन्सशीट एक्सपोजरच्या इतके क्रेडिट यातील जे अधिक असेल ते) आणि/किंवा शेतकी कर्जपुरवठा उद्दिष्टांची (ए.एन.बी.सी. च्या १८% किंवा ऑफ बॅलन्सशीट एक्सपोजरच्या इतके क्रेडिट यातील जे अधिक असेल ते) आणि/किंवा दुर्बल घटकांना कर्जपुरवठा उद्दिष्टाची (ए.एन.बी.सी. च्या १०% किंवा ऑफ बॅलन्सशीट एक्सपोजरच्या इतके क्रेडिट यातील जे अधिक असेल ते) याची पूर्तता करू शकत नाहीत त्यांना नाबार्ड किंवा इतर वित्त संस्थांबरोबर स्थापन झालेल्या ग्रामीण पायाभूत सुविधा रोख्यांमध्ये रिझर्व बँकेच्या सूचनांनुसार योगदान करण्यासाठी रकमा निश्चित करण्यात येतील. आर.आय.डी.एफ. मध्ये किंवा इतर रोख्यांमध्ये योगदान ठरवण्यासाठी बँकांनी दुर्बल घटकांना कर्जपुरवठा करण्याच्या उद्दिष्टांची कितपत पूर्तता केली ते लक्षात घेतले जाईल. आर.आय.डी.एफ किंवा रिझर्व बँकेने वेळोवेळी निर्देशित केलेल्या रोख्यातील योगदान ठरविण्यासाठी त्या बँकांनी आधीच्या वर्षाच्या मार्च महिन्याच्या शेवटच्या शुक्रवारपर्यंत प्राधान्य क्षेत्राला केलेल्या कर्ज पुरवठ्याची पातळी लक्षात घेतली जाईल. (आर.आय.डी.एफ किंवा इतर कोणत्याही फंडामध्ये २०१२-१३ या साली किती योगदान करायचे हे ठरवण्यासाठी मार्च २०१२ च्या शेवटच्या शुक्रवारपर्यंत प्राधान्य क्षेत्राला दिलेला कर्जपुरवठा ध्यानात घेतला जाईल.) नाबार्ड किंवा रिझर्व बँकेने ठरवलेली इतर वित्त संस्था त्यांना जेव्हा पैशाची गरज असेल तेव्हा एक महिन्याची सूचना देऊन सदर बँकांना पैसे द्यायला सांगतील.

१.२ आरआयडीएफच्या एखाद्या विशिष्ट पैलूचे (ट्रांश) मंडळ भारत सरकार दरसाल ठरवीत असते.

१.३ बँकेने आर.आय.डी.एफ. किंवा इतर फंडमध्ये दिलेल्या योगदानावर त्यांना देय असलेल्या व्याजाचा दर, ही ठेव किती काळ ठेवायची इत्यादी गोष्टी रिझर्व बँक वेळोवेळी ठरवील.

१.४ आर.डी.आय.एफ. किंवा इतर फंडाचे कामकाज जसे बँकेत ठेवण्याच्या ठेवीची रक्कम, व्याजाचा दर, व्याजाचा कालावधी इत्यादी गोष्टी बँकांना दरवर्षी ऑगस्टपर्यंत कळवल्या जातील, की ज्या योगे बँका आपल्या पैशाची व्यवस्था करू शकतील.

#### २. परदेशी बँका : परदेशी बँकांनी सिडबी किंवा रिझर्व बँकेने निदेशित केलेल्या इतर वित्तसंस्थांकडे ठेव ठेवणे.

२.१ करारानुसार/अटीनुसार प्राधान्य क्षेत्रात कर्ज देण्याचे उद्दिष्ट/पोट-उद्दिष्ट ह्यात तूट असलेल्या विदेशी बँकांना, स्मॉल इंडस्ट्रीज डेवलपमेंट बँक ऑफ इंडिया (एसआयडीबीआय) मध्ये किंवा अन्य वित्तीय संस्थांमध्ये, रिझर्व बँकेने वेळोवेळी घातलेल्या अटीनुसार ह्या निर्धीमध्ये हातभार (कॉट्रिब्युशन) लावणे आवश्यक आहे.

२.२ हे योगदान ठरवण्यासाठी आधीच्या वर्षाच्या मार्चच्या शेवटच्या शुक्रवारपर्यंत प्राधान्य क्षेत्राला किती कर्जपुरवठा केला होता हे ध्यानात घेतले जाईल. (उदाहरणार्थ २०१२-१३ सालासाठी सिडबीकडे किती योगदान द्यायचे) हे ठरवण्यासाठी मार्च २०१२ च्या शेवटच्या शुक्रवारपर्यंत प्राधान्य क्षेत्राला किती कर्ज पुरवठा केला होता हे ध्यानात घेतले जाईल.

२.३ फंडाची रक्कम भारत सरकार/रिझर्व बँक दरवर्षी ठरवेल. ठेवीची मुदत ३ वर्षे किंवा रिझर्व बँक ठरवील. त्यानुसार असेल. परदेशी बँकांनी करण्याची योगदानाची रक्कम त्यांनी प्राधान्य क्षेत्राला देण्याच्या कर्जाच्या उद्दिष्ट/उप उद्दिष्टांपेक्षा जास्त नसेल.

२.४ सिडबी किंवा रिझर्व बँकेने निदेशित केलेली वित्तीय संस्था त्यांना ज्यावेळी पैशांची आवश्यकता असेल त्यावेळी परदेशी बँकांना एक महिन्याची सूचना देऊन पैसे मागवतील.

२.५ परदेशी बँकांनी दिलेल्या योगदानावर किती व्याज द्यायचे, ते किती काळ ठेवायचे या गोष्टी रिझर्व बँक वेळोवेळी ठरवेल.

३. एखाद्या विशिष्ट वर्षाच्या मार्च, जून, सप्टेंबर व डिसेंबर महिन्यांच्या, अहवालाच्या शेवटच्या शुक्रवारी, तिमाही धर्तीवर, संदर्भित तारखेपासून १५ दिवसांच्या आत, प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जावरील तात्पुरता अहवाल सादर करणे आवश्यक आहे.

४. प्राधान्य क्षेत्रातील म्हणून चुकीने वर्गीकृत केलेली व बँकांच्या वार्षिक वित्तीय तपासणीमध्ये प्रिंसिपॉल इन्स्पेक्टिंग ऑफिसर्स (पीआयओ) द्वारे उघडकीस आणून कळविलेली कर्जाची रक्कम ही प्राधान्य क्षेत्रातील कर्ज देण्याच्या उद्दिष्टांमधील तूट काढण्यासाठी विचारात घेतली जातील. पीआयओद्वारे कळविण्यात आलेली चुकीची वर्गीकरणे, केवळ त्याच चुकीच्या वर्गीकरणाच्या वर्षामधील कामगिरीमधून वजा केली जातील/तडजोड केली जातील. पुढील वर्षासाठी नव्हे

५. प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जाबाबतची उद्दिष्टे/पोट-उद्दिष्टे साध्य न केली जाणे ही बाब, निरनिराळ्या हेतूसाठी विनियामक ना हरकत/मंजूरी देतेवेळी विचारात घेतली जाईल.

### विभाग - ३

#### प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज देण्यासाठी सामायिक मार्गदर्शक तत्त्वे.

१. प्राधान्य क्षेत्राखालील सर्व प्रकारच्या कर्जाच्याबाबतीत रिझर्व बँकेने शिफारस केलेल्या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले पाहिजे.

२. अर्जावर प्रक्रिया करणे.

२.१ अर्ज पूर्ण करणे.

एस.जी.एस.वाय. सारख्या सरकारने पुरस्कृत केलेल्या योजनांबाबतीत डी.आर.डी.ए, डी.आय.सी. इत्यादी प्रकल्प अधिकाऱ्यांनी कर्ज मागाणाऱ्यांकडून आलेले अर्ज पूर्ण करावेत. म्हणजेच यासाठी कर्ज मागाणाऱ्यांना मदत करावी.

२.२ कर्जाच्या अर्जाची पोच पावती.

दुर्बल घटकांकडून आलेल्या अर्जाची बँकांनी पोच पावती द्यावी. त्यासाठी कर्जाच्या सर्व अर्जांना भाग पाडलेला एक भाग असावा. अर्ज स्वीकारणारी शाखा तो भाग भरून कर्ज मागणाऱ्याला देईल. सर्व बँका अर्जावर व पोच पावतीवर अनुक्रमांक देईल. ज्या अर्जावर पोचपावती द्यायचा भाग पाडलेला

भाग नसेल त्या अर्जावर व पोचपावतीवर एकच क्रमांक लिहीला जाईल याची काळजी बँकांनी घ्यावी. कर्ज मागणाऱ्यांच्या मार्गदर्शनासाठी कर्जाच्या अर्जामध्ये आवश्यक असलेल्या कागदपत्रांची यादी नमूद करावी.

### २.३ अर्ज निकालात काढणे.

(१) रु. २५,०००/- पर्यंतच्या कर्जाचे अर्ज १५ दिवसात निकालात काढावेत व रु. २५,०००/- च्या वरचे अर्ज ८ ते ९ आठवड्यात निकालात काढावेत.

(२) जर कर्जाचे अर्ज सर्व बाबतीत पूर्ण केले असतील व त्या बरोबर 'चेकलिस्ट' असेल तर सुक्ष्म आणि लघु उद्योजकांच्या रु. २५,०००/- पर्यंतच्या कर्जाचे अर्ज २ आठवड्यात व रुपये ५ लाखापर्यंतच्या कर्जाचे अर्ज ४ आठवड्यात निकालात काढावेत.

### २.४ अर्ज फेटाळणे.

शाखा प्रमुख अर्ज (अनुसूचीत जाती/जमातीच्या सदस्यांचे अर्ज वगळून) नाकारू शकतात. अनुसूचीत जाती/जमातीच्या सदस्यांच्या अर्जाच्याबाबी नंतर विभागीय/क्षेत्रीय व्यवस्थापकांनी नंतर तपासल्या पाहिजेत. अनुसूचीत जाती/जमातीच्या प्रस्तावाच्या बाबी शाखा प्रमुखांपेक्षा वरील स्तरावर नाकारल्या जाव्यात.

### २.५ नाकारलेल्या अर्जांचे रजिस्टर :

बँकेच्या शाखेमध्ये नाकारल्या गेलेल्या अर्जांचे एक रजिस्टर ठेवावे व त्यामध्ये अर्ज दाखल केल्याची तारीख, स्वीकृती/नकार व त्याचे कारण/कर्जाचे पैसे देणे. या सर्व बाबींची नोंद करावी. सर्व तपासणी यंत्रणांना हे रजिस्टर उपलब्ध करावे.

### ३. कर्ज वाटपाची पद्धत :

कर्ज वाटपात गैर व्यवहार होऊ नयेत व शेतकऱ्यांना पुरेसे पर्याय उपलब्ध व्हावेत यासाठी सर्व कर्ज शेतकऱ्यांना रोखीने द्यावे. त्या योगे शेतकऱ्यांना कोणाकडून वस्तू द्यायच्या याचे स्वातंत्र्य राहिल व विश्वासाचे वातावरण निर्माण होईल. बँकांनी कर्जदारांकडून पावत्या घेण्याची पद्धती चालू ठेवावी.

### ४. परतफेडीचा कार्यक्रम

४.१ कर्ज परतफेड केव्हा व कशी करायची हे अंदाजाने न ठरवता कर्जदाराच्या गरजा, अधिक उत्पादन करण्याची त्याची क्षमता, ना नफा ना तोटा बिंदू व मालमत्तेचे आयुष्य या सर्वांवर अवलंबून ठेवावे. आणि "अॅड हॉक" प्रमाणे नसावा. संयुक्त कर्जासाठी कर्जफेडीचा कार्यक्रम फक्त कर्जाच्या भागासाठीच ठेवावा.

४.२ नैसर्गिक आपत्तीमुळे लोकांची आर्थिक मिळकत व आर्थिक मालमत्तेवर गंभीर परिणाम होत असल्याने अशा व्यक्तींना आमच्या परिपत्रक क्रमांक आर.पी.सी.डी.सी.ओ.पी.एल.एफ.एस.क्र.बी.सी. १६/०५.०४.०२/२००६-०७ दिनांक ऑगस्ट ९, २००६ मध्ये दिलेल्या कर्ज परतवाच्याच्या पुनर्रचनेचा तसेच इतर व्यवस्थांचा फायदा द्यावा.

### ५. व्याजाचे दर

५.१ प्राधान्य क्षेत्राला दिलेल्या कर्जाच्या वेगवेगळ्या प्रकारांचे दर रिझर्व बँक वेळोवेळी निर्देश करील त्यानुसार असतील.

५.२ (अ) थेट शेतकी कर्जाबाबत बँकांनी चालू देय रकमेवर एकत्र व्याज लावू नये म्हणजे शेतकी कर्ज व मुदत कर्जाचे देय नसलेले होते कारण शेतकऱ्यांना त्यांची पिके विकल्यानंतर येणाऱ्या पैशापेक्षा दुसरा पैशाचा उदगम नसतो.

(ब) जेव्हा शेतकी कर्ज व मुदत कर्जाच्या हप्ते थकित होतात तेव्हा बँका मुदलात व्याज मिळवू शकतात.

(क) जेव्हा योग्य कारणामुळे कर्जाच्या हप्त्याचा भरणा होत नाही, तेव्हा बँकांनी कर्जाची मुदत वाढवावी किंवा मुदत कर्जाच्या हप्त्यांची फेररचना करावी. एकदा ही सवलत दिली की मग थकलेले हप्ते चालू हप्ते होतात व मग चक्रवाढ व्याज आकारावे लागत नाही.

(ड) दीर्घ मुदतीच्या पिकांबाबत, बँकांनी, शेतीविषयक अग्रिम राशींवर, तिमाही किंवा त्यापेक्षा मोठ्या अवकाशाऐवजी, वार्षिक अवकाशाने व्याज आकारावे आणि कर्ज/हप्ता थकित झाल्यास चक्रवाढ व्याज आकारावे.

#### ६. दंडात्मक व्याज

६.१.१ कर्जाच्या हप्ते परत फेड करणे, आवश्यक ते वित्तीय अहवाल न देणे यासाठी दंडात्मक व्याज आकारावे की नाही हे प्रत्येक बँकेच्या निदेशक मंडळावर सोपवले आहे. बँकांनी या बाबतीत त्यांच्या निदेशक मंडळाची संमती घेऊन एक धोरण ठरवावे व ते धोरण ठरवताना व्यवहारातील पारदर्शकता, योग्य व्यवहार व कर्ज परत फेडणाऱ्यांना सवलती देणे व ग्राहकांच्या अडचणींची योग्य दखल घेणे या गोष्टींवर सदर धोरण अवलंबून असावे.

६.१.२ कर्जाची रक्कम रुपये २५,०००/- पर्यंत असेल तर प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जांना दंडात्मक व्याज लावू नये. परंतु कर्जाची रक्कम रु. २५,०००/- पेक्षा जास्त असेल तर वरील मार्गदर्शक तत्वानुसार बँका दंडात्मक व्याज लावू शकतात.

#### ७. सेवा शुल्क / तपासणी शुल्क

७.१.१ प्राधान्य क्षेत्रातील जी कर्जे रु. २५,०००/- पर्यंत आहेत त्यावर सेवा शुल्क/तपासणी शुल्क आकारू नये.

७.१.२ जी कर्जे रु. २५,०००/- पेक्षा जास्त असतील त्यांना बँका परिपत्रक क्रमांक डी.बी.ओ.डी.डी.आयआर.बी.सी.८६/०३.०१.००/९९-२००० दिनांक ७ सप्टेंबर १९९९ नुसार निदेशक मंडळाची संमती घेऊन सेवा शुल्क/तपासणी शुल्क लावू शकतात.

#### ८. आग व इतर धोक्यांपासून विमा संरक्षण

८.१ बँका त्यांनी दिलेल्या कर्जपुरवठ्यातून निर्माण झालेल्या मालमत्तेबाबत खाली दिलेल्या बाबींमध्ये मालमत्तेचा विमा उतरवण्याची अट शिथिल करू शकतात.

| अनुक्रमांक | प्रकार   | धोक्याचा प्रकार | मालमत्तेचा प्रकार      |
|------------|--|-----------------|------------------------|
| (अ)        | प्राधान्य क्षेत्रातील रु. १०,०००/- आणि त्यापेक्षा कमी कर्ज   | आग व इतर        | यंत्रणा व इतर मालमत्ता |
| (ब)        | सुक्ष्म आणि लघु उद्योगांना रु. २५,०००/- आणि त्या पर्यंत कर्जे  |                 |                        |
|            | <ul style="list-style-type: none"> <li>कारागीर ग्रामोद्योग आणि कुटीरोद्योग यांना संयुक्त कर्जे</li> <li>सर्व मुदत कर्जे.</li> <li>जेथे धोकादायक नसलेल्या वस्तू आहेत अशावर खेळल्या भांडवलासाठी कर्ज.</li> </ul> | आग              | यंत्रणा व इतर मालमत्ता |
|            |  | आग              | यंत्रणा                |
|            |  | आग              | चालू मालमत्ता          |

८.२ जेथे कोणत्याही कायद्याखाली वाहनाचा किंवा यंत्राचा विमा उतरवणे बंधनकारक आहे किंवा कोणत्याही पुनर्वित्त यंत्रणेच्या पुनर्वित्त योजनेखाली किंवा एस.जी.एस.वाय. सारख्या सरकारने पुरस्कृत योजनेखाली विमा उतरवणे बंधनकारक असेल तेव्हा जरी पत पुरवठा रु. १०,०००/- किंवा २५,०००/- पेक्षा कमी असला तरी विमा उतरवण्याची अट शिथिल करू नये.

#### ९. कर्जदारांची छायाचित्रे.

कर्जदारांची ओळख पटवण्यासाठी त्यांची छायाचित्रे घेण्यावर आक्षेप नाही परंतु दुर्बल घटकांना कर्जपुरवठा करताना छायाचित्रे घेण्याची व्यवस्था बँकांनी स्वतःच करावी व त्याचा खर्च स्वतःच करावा. या पद्धतीमुळे कर्ज वितरणात विलीन होऊ नये याची दक्षता घ्यावी.

#### १०. योग्यायोग्य ठरवण्याचा अधिकार



बँकांना सर्व शाखा प्रमुखांना दुर्बल घटकांकडून आलेले कर्जप्रस्ताव वरीष्ठ अधिकाऱ्यांकडे संपर्क न करता स्वीकारण्याचे अधिकार दिले जावेत यासाठी काही अडचणी असल्यास हे अधिकार किमान जिल्हापातळीवर दिले जावेत की ज्या द्वारे दुर्बल घटकांचे कर्जप्रस्ताव त्वरीत मार्गी लागतील.

#### ११. तक्रारींची दखल घेणारी यंत्रणा

११.१.१ शाखांनी या मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले नाही अशा कर्जदारांच्या आलेल्या तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी एक यंत्रणा असावी व या यंत्रणेने बँकांवरील मार्गदर्शक तत्वांचे योग्य पालन करीत आहे की नाही याचे बारकाईने निरीक्षण करावे.

११.१.२ ज्या अधिकाऱ्यांकडे तक्रारी दाखल करायच्या आहेत त्यांचे नाव व पत्ता प्रत्येक शाखेमध्ये सूचना फलकावर प्रदर्शित करावे.

#### १२. दुरुस्त्या

वरील मार्गदर्शक तत्वांमध्ये रिझर्व बँक वेळोवेळी दुरुस्त्या करू शकेल.

सूची

मुख्य परिपत्रक  
प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा  
मुख्य परिपत्रकात एकत्र केलेल्या परिपत्रकांची यादी

| क्र. | परिपत्रक क्र. | दिनांक | विषय | परिच्छेद क्र. |
|------|---------------|--------|------|---------------|
|------|---------------|--------|------|---------------|

|     |   |               |  |                      |
|-----|---|---------------|--|----------------------|
|     | डीबीओडी मेल बॉक्स क्लारिफिकेशन                                | १३.०६.२०१२    | प्राधान्य क्षेत्रातील कर्ज - शैक्षणिक कर्जे  | I. 5.1               |
|     | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>७३/०४.०९.०१/२०११-१२               | २५.०४.२०१२    | प्राधान्य क्षेत्रासाठी कर्ज गृहनिर्माण क्षेत्राला अप्रत्यक्ष वित्त सहाय्य                                    | I. 6.4               |
|     | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>६९/०४.०९.०१/२०११-१२               | १३.०४.२०१२ दृ | वार्षिक वित्तीय तपासणी - प्राधान्य क्षेत्र कर्जे - बँकांद्वारे चुकीचे वर्गीकरण                               | II. 4                |
|     | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>४३/०४.०९.०१/२०११-१२               | १९.१२.२०११ दृ | शेती व संबंधित कार्यकृतींच्या दुग्ध व्यवसाय विभागाखालील कर्ज - शेतीसाठी अप्रत्यक्ष अर्थ सहाय्याखाली वर्तणुक  | I. 1.3.2             |
|     | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>२२/०४.०९.०१/२०११-१२               | १३.१०.२०११ दृ | शेतीसाठी थेट अर्थसहाय्याखाली कर्जाचा समावेश  | I. 1.1.3             |
| १.  | आरपीसीडी.को.प्लन.बीसी.<br>६९/०४.०९.०१/२०१०-११                 | ०९.०५.२०११    | प्राधान्य क्षेत्राखाली गृहकर्ज मर्यादा   | १. ७.५ (१), (२), (३) |
| २.  | आरपीसीडी.को.प्लन.बीसी.<br>६६/०४.०९.०१/२०१०-११                 | ०३.०५.२०११    | मायक्रो वित्त संस्थांना (एमएफआय) बँ कर्जे - प्राधान्य क्षेत्राचा दर्जा                                       | २. १.१               |
| ३.  | आरपीसीडी.को.प्लन.बीसी.<br>५१/०४.०९.०१/२०१०-११                 | ०२.०२.२०११    | सुवर्ण अलंकाराविरुद्ध दिलेल्या कर्जाचे वर्गीकरण  | १. १.३.१४, १.३.२१    |
| ४.  | आरपीसीडी.को.प्लन.बीसी.<br>४९/०४.०९.०१/२०१०-११                 | २८.०१.२०११    | वार्षिक वित्तीय तपासणी - प्राधान्य क्षेत्र कर्जे - बँकांद्वारे चुकीचे वर्गीकरण                               | १. १.३.२०            |
| ५.  | डीबीओडी मेल बॉक्स क्लारिफिकेशन                                | २२.०२.२०११    | प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - केंद्रीय/राज्य सहकारी बाजारमाल पुरवठा निगमांना मंजूर केलेल्या कर्जाचे वर्गीकरण | १. ८ (जे)            |
| ६.  | डीबीओडी मेल बॉक्स क्लारिफिकेशन                                | १०.१२.२०१०    | प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - राज्य वित्तीय निगमांना दिलेल्या कर्जाचे वर्गीकरण                               | १. ८ (जे)            |
| ७.  | डीबीओडी मेल बॉक्स क्लारिफिकेशन                                | ०४.०८.२००९    | प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - कॉर्पोरेट्स/खाजगी कंपन्या/साखर कंपन्यांना                                      | घटक १ आणि २          |
| ८.  | आरपीसीडी.एसएमएफ आणि एनएफएस<br>क्र.बीसी<br>९०/०६.०२.३१/२००९-१० | २९.०६.२०१०    | दिलेल्या अग्रिम राशीचे वर्गीकरण - एमएसएमईवरील प्रधान मंत्र्यांच्या उच्च स्तरीय कृती गटाच्या शिफारशी.         | ३. ७.१.१, ७.१.२      |
| ९.  | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>७८/०४.०९.०१/२००९-१०               | ३०.०४.२०१०    | प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - शेती व संबंधित कार्यकृतींसाठी निर्यात कर्ज                                     | ३. २.३ (२)           |
| १०. | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>६४/०४.०९.०१/२००९-१०               | ०९.०४.२०१०    | प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - निर्यात करणाऱ्या मायक्रो व लघु उद्योगांना अग्रिम राशी                          | ३. ६.१.१, ६.१.२      |
| ११. | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>४६/०४.०९.०१/२००९-१०               | १८.१२.२००९    | प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे - गृह वित्त कंपन्यांना (एचएफसी) कर्जे  | ३. २.२               |
| १२. | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>२४/०४.०९.०१/२००९-१०               | १८.०९.२००९    | प्राधान्य क्षेत्रातील कर्जे -एमएसएमईडी अधिनियम २००६ खालील सेवा ह्याखालील कार्यकृतींचे वर्गीकरण               | ३. २.२               |
| १३. | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>७४/०४.०९.०१/२००८-०९               | ०८.१२.०८      | प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज: गृहवित्त कंपन्यांना कर्ज (एच.एफ.सी.)  | १. ७.५ (१), (२), (३) |
| १४. | आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.<br>६५/०४.०९.०१/२००७-०८               | ०६.०५.०८      | दुर्बल घटकांना कर्ज वाटप उद्दिष्टे : कार्यवाही करणे  | २. १.१               |

|     |  |            |  |                   |
|-----|--|------------|--|-------------------|
| १५. | <u>आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.</u><br><u>६६/०४.०९.०१/२००७-०८</u>    | ०६.०५.०८   | प्राधान्य क्षेत्राखाली शेतकी क्षेत्राला वित्तसहाय्य “नो-फ्रील” खात्यामध्ये, सर्वसामान्य पतपत्रके व अग्रीम उचल  | १. १.३.१४, १.३.२१ |
| १६. | <u>आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.</u><br><u>४२/०४.०९.०१/२००७-०८</u>    | १२.१२.०७   | प्राधान्य क्षेत्र कर्ज पुरवठा : प्रायोजक बँकांनी/व्यापारी बँकांनी विभागीय ग्रामीण बँकांना केलेला वित्त पुरवठा. | १. १.३.२०         |
| १७. | <u>आरपीसीडी.सीओ.प्लान.बीसी.</u><br><u>३०/०४.०९.०१/२००७-०८</u>    | ११.१०.०७   | प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज पुरवठ्यावर सुधारित : दुर्बल घटक मार्गदर्शक तत्वे.                                    | १. ८ (जे)         |
| १८. | <u>आरपीसीडी.प्लान.बीसी.क्र.</u><br><u>१०८५६/०४.०९.०१/२००६-०७</u> | १८.०५.०७   | प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज पुरवठ्यावर सुधारित : दुर्बल घटक मार्गदर्शक तत्वे.                                    | १. ८ (जे)         |
| १९. | <u>आरपीसीडी.प्लान.बीसी.क्र.८४/०४.०९.०१/</u><br><u>२००६-०७</u>    | ३०.०४.०७   | प्राधान्य क्षेत्र कर्ज पुरवठा : सुधारित  | घटक १ आणि २       |
| २०. | <u>आरपीसीडी.प्लान.बीसी</u> ५३/०४.०९.०१/<br>२००२-०३               | २०.१०.०२   | प्राधान्य क्षेत्राला दिलेल्या कर्जाबाबत सेवाशुल्क व तपासणी शुल्क आकारणे.                                       | ३. ७.१.१, ७.१.२   |
| २१. | <u>आरपीसीडी.पीएलएनएफएस.</u> बीसी<br>२४/०६.०२.७७/ २००२-०३         | ०४.१०.०२   | लघु उद्योगाला पतपुरवठा : अर्ज निकाली काढण्याचे वेळापत्रक   | ३. २.३ (२)        |
| २२. | <u>आरपीसीडी.प्लान.बीसी</u> १५/ ०४.०९.०१/<br>२००१-०२              | १७.०८.२००१ | बँकांनी प्राधान्य क्षेत्राला दिलेल्या कर्जावर दंडात्मक व्याज आकारणी  | ३. ६.१.१, ६.१.२   |
| २३. | <u>आरपीसीडी. क्र.प्लान.बीसी</u> ७७/पीएल-<br>०९.०१/ ८९-९०         | १८.०१.९०   | प्राधान्य क्षेत्राला कर्जपुरवठा : कर्जाचे अर्ज   | ३. २.२            |
| २४. | <u>आरपीसीडी.प्लान.बीसी</u> ६७/पीएस.२२/८७-<br>८८                  | १२.१२.८७   | प्राधान्य क्षेत्राला कर्ज पुरवठा : दुर्बल घटकांकडून आलेल्या अर्जाची पोच देणे.                                  | ३. २.२            |